

HANA LIBROVÁ*

EKOLOGICKY PŘÍZNIVÉ VARIANTY ŽIVOTA NEROSTOU Z JEDINÉHO ZDROJE

Abstract: The effective solution of environmental problems calls for changes in levels of consumption. Sociologists have described both moderation in households of high socio-economic status in affluent countries, and a type of modesty which cannot be a response to the experience of abundance. However, its essence is not the way of life of a traditional community. Sustainable living based on self-restraint could be considered to be a symptom of the summit of cultural evolution to date. Nevertheless, historical experience warns us against making too much of contemporary cases of moderation.

Apely a sociální realita.

Bere Inglehartova interpretace naději ekologickým výhledům?

Při vši různosti pohledů na možnosti řešení ekologické krize dospívají v poslední době badatelé k jednotě v základním názoru: pokroku je možno dosáhnout jenom tehdy, budeme-li postupovat současně v oblasti technologické nápravy, v oblasti demografických změn, ale pokud také dojde ke změnám ve způsobu života, především ke změnám v oblasti spotřeby. V environmentální diskusi se zabydly pojmy jako „trvale udržitelné žití“ („Sustainable Living“), „trvale udržitelný způsob života“ („Sustainable Lifestyle“), „trvale udržitelná spotřeba“ („Sustainable Consumption“), „alternativní vzorce spotřeby“ („Alternative Patterns of Consumption“). V posledních letech byly četné práce na tato témata formulovány jako příspěvky do projektu „trvale udržitelná Evropa“ („Sustainable Europe“) a do jeho národních částí.

Většinou slyšíme, že trvale udržitelná spotřeba znamená změny v její struktuře (srv. Hille 1995, Reusswig 1994, jejichž práce jsou recenzovány v tomto sborníku). Odvážnější autoři však říkají přímo, že pod tím slovním

* Adresa autorky: prof. RNDr. Hana Librová, CSc., Katedra sociologie FF MU, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, e-mail: librova@phil.muni.ca.

spojením je třeba myslet také, nebo především, na *omezení spotřeby*¹ v bohatých zemích.

Sledujeme-li, co bylo o tomto tématu napsáno, je nám nápadná početnost textů pojatých na úrovni více či méně abstraktních vizí, projektů a apelů na straně jedné, a vzácnost seriosních referencí o již reálných změnách v každodenním životě na straně druhé.² Tomu se nelze divit: Musíme vyloučit myšlenku na totalitní prosazení redukované spotřeby. Důvěřovat podle mého názoru nelze ani módním vlnám změn spotřebitelského vkusu.³ Účinná a dlouhodobá změna životního způsobu je asi myslitelná jenom jako důsledek změny lidských hodnot. Sociologie však ví, že naše hodnoty se utvářely po tisíciletí a že odrážejí složitý vývoj evropské kultury. Je sotva možné, aby se změnily v krátkém čase, jakkoliv by to bylo pro řešení ekologické situace potřebné.

Nesmíme zde ovšem přehlédnout Inglehartův longitudinální výzkum „tiché revoluce“ (1977) a „kulturního obratu“ (1990), jakkoli nebyl primárně inspirován ekologickými problémy. Prokázal, že v průmyslově vyspělých zemích roste počet lidí, zejména mladých, kteří se verbálně hlásí k postmaterialistickým hodnotám. Existují však přinejmenším tři důvody, pro něž je nutno si zachovat určitou opatrnost. Za prvé: Vynořily se rozsahem menší výzkumy, které mohou zpochybnit optimismus plynoucí z Inglehartových nálezů.⁴

Za druhé: Impozantní reprezentativní Inglehartův výzkum, který má doložit existenci „tiché revoluce“, je založen na dotazování. Výzkum tedy nezjistil, jak se lidé fakticky chovají, nezkoumal reálnou změnu hodnot a její výraz ve způsobu života. Konstatoval pouze, jaké jsou slovně vyjádřené postoje dotázaných osob. Je zřejmé, že při zkoumání sociální skutečnosti, jako je hodnotová

1 V této souvislosti bývá používáno různých pojmů. Autoři, na něž se odvolává tato studie, užívají např. „dobrovolná jednoduchost“ („voluntary simplicity“) (Elgin), „zmírnění spotřeby“ („moderation“) (Aarts), „dobrovolná skromnost“ („voluntary modesty“) (Librová). Omezení hmotné spotřeby je implicitně obsaženo v Naessově kategorii „kvality života“ (Naess 1994).

2 Články o tom, že někteří lidé hledají méně konzumní formy života, občas nacházíme v populárních magazínech. Novináři se při jejich líčení často vyzbrojují ironizujícími pererami, hledají a zvýrazňují podivínské stránky takového života. Pokud tyto texty píše novinář sympatizující s ekologickým snažením, bývají naopak psány v nadšeném duchu a často jsou plné naivních interpretací. Sociolog tu musí být opatrnější a musí podrobit podobné nálezy metodologické skepsi empirického sociologického výzkumu.

Významným odborným dílem pojednávajícím o vztahu životních stylů a ekologických problémů je studie „Lebensstile und Ökologie“ (1994), v níž Fritz Reusswig podává souhrnný přehled dosavadních sociologických znalostí a operacionalizuje jednotlivé životní styly na základě spotřeby energie.

3 Někteří sociologové se k tomuto východisku přikláníjí, přičemž spojují životní styl s prestižními atributy statusových skupin – např. Schmidt (1993), Aarts (1993) s odvoláním na Bourdieua (1984). Podobně McNeil (1994) v ekonomických interpretacích.

4 Např. Myers a Diener (1995) ve svém opakovaném výzkumu postojů univerzitních studentů konstatují, že v roce 1993 považovalo 75% z přijímaných studentů za „velmi důležité“ být na tom „finančně výborně“, což je více, než podíl těch, kteří zdůrazňovali význam rodiny. V roce 1970 se takto vyjádřilo jen 39% studentů. Zároveň poklesl počet těch, kteří považují za „velmi důležité“ „mít smysluplnou filozofii života“ z 76% (v roce 1970) na 43% (1995). Podobné trendy uvádí Reusswig (1994).

orientace, je dotazovací metoda spojená s mimořádně vysokým nebezpečím autostylizací směřujících k existující sociální normě.

Inglehartovy poznatky jsou však bezděky cenné v tom, že dokládají právě autostylizace respondentů. Dokazují totiž, že ve společnosti existuje sociální norma straníc „postmaterialistické orientaci“, což je nepochybně sociologicky zajímavý a ekologicky nadějný poznatek: lidé si přejí žít jinými než materiálními hodnotami.⁵

Inglehartova interpretace však obsahuje ještě další (třetí) aspekt, který ekologicky informovaným čtenářům bere radost ze čtení: Jde o vztah postmaterialistických postojů k úrovni hrubého národního důchodu dané země a její míře konzumu. Ronald Inglehart soudí, že přesun od hodnot materiální povahy k hodnotám postmaterialistickým je součástí přechodu bohatých západních společností od industriální k postindustriální fázi. Interpretační důraz na hmotnou prosperitu industriální fáze jako na předpoklad nástupu postmaterialistických hodnot vylučuje vztáhnout představu o změnách lidských hodnot na společnosti, které neprošly spotřební špičkou nejbohatších společností.⁶

V českých poměrech je Inglehartova interpretace zvláště provokující. Pokud bychom ji přijali, byla by negativní odpovědí na častou otázku a diskuse o možnostech post-komunistických zemí *přeskočit* ty vývojové etapy trajektorie západních zemí, které se ukázaly jako riskantní.⁷

Tři sociologické výzkumy trvale udržitelné spotřeby – metodologie

V této stati budou srovnány tři výzkumy, které zkoumaly, jak v realitě vypadá dobrovolné omezení spotřeby v domácnostech.⁸

5 Pátráme-li po východiscích z ekologické krize, je však takové zjištění přece jenom málo. Musíme hledat korelát demonstrováných postojů v každodenním chování lidí.

6 Není třeba obsáhle vysvětlovat, že chudé země, navíc prudce demograficky rostoucí, sotva reálně mohou docílit spotřební úrovně zemí bohatých. Je známá ilustrace Andrewa Dobsona, opírající se o matematický výpočet: rozšířit špičkovou úroveň konzumu na celý svět by vyžadovalo znásobit stotřicetkrát průmyslovou výrobu z roku 1979 /Dobson, 1991: 78/. Někdy se pro názornost uvádí, že pro dosažení takových cílů by bylo potřeba kolonizovat v dohledné době pět až šest planet podobných vlastností jako je Země, které by byly zdrojem surovin a odkladištěm odpadů pro pozemšťany.

7 K možnostem takových přeskoků přitom vzhlíželi nejen někteří politikové a intelektuálové v těchto zemích, ale i někteří myslitelé zahraniční. V roce 1990 psali o zemích východní a střední Evropy jako o naději, jako o šanci dát výhybku vývoji moderní evropské civilizace (např. Dürr, 1990; Strohmayr, 1990).

V jejich představách šlo především o to, že bývalé komunistické země v jistém smyslu stojí na novém počátku, kdy se mohou rozhodnout o dalším vývoji na základě zkušeností ze západních zemí. Lze prý myslet i na výhody naší relativní chudoby, na to, že lidé zde nepokročili tak daleko ve slepé uličce konzumního způsobu života, z níž se obtížně couvá. Významný je podle citovaných autorů i fakt, že státy východní Evropy představují, také díky dlouholetému uzavření modernizačním vlivům Západu, zásobárnu kulturní a hodnotové diverzity, z níž by bylo možno při tvorbě nového přístupu ke světu čerpat. Souhrnně se někdy mluví o „výhodách ze zaostalosti“.

8 Výzkumy se nezabývaly environmentálním hnutím, ani komunami, což jsou ovšem subjekty,

1. Výzkum dobrovolné skromnosti či jednoduchosti provedený Duanem Elginem v roce 1977 ve Spojených státech amerických. Jeho výsledky byly publikovány v knize „Voluntary Simplicity“.

2. Holandská případová studie Wilmy Aarts „Some characteristics of voluntary moderation and its snob appeal“. Byla publikována v roce 1993.

3. Můj vlastní výzkum provedený v České republice v roce 1992. Jeho výsledky se staly součástí knihy „Pestří a zelení“ s podtitulem „Kapitoly o dobrovolné skromnosti“, která vyšla v roce 1994.

Ačkoliv byly založeny na kvalitativních a typologických postupech, přece se liší ve výběrových technikách. Všechny tři výzkumy se konaly na sobě. To zásadním způsobem ztěžuje jejich obsahovou srovnatelnost nezávisle. Rozdíly mezi soubory, o nichž budu hovořit, můžeme považovat spíš za „dítě metody“, než za rozdíly mezi zeměmi, kde se výzkumy konaly. Můžeme například předpokládat, že typ skromnosti, který jsem poznala v českých domácnostech, existuje pravděpodobně i v nejbohatších západních zemích.

Je třeba, abychom se u použitých metod aspoň krátce zdrželi:

Duane Elgin publikoval dotazník v časopise „Co-Evolution Quarterly“. Dotazník byl přílohou článku „Voluntary Simplicity“. Struktura souboru o 420 členech byla tedy ovlivněna skutečností, že jej tvořili aktivní čtenáři jednoho časopisu a speciálně zaměřeného článku. V dalším výkladu jim budu pro stručnost říkat „Američtí čtenáři“.

Wilma Aarts získala data v polostandardizovaných interview s dospělými členy deseti domácností, které nějakým způsobem omezují spotřebu. Domácnosti byly vyhledány metodou „sněhové koule“ na základě některého ze znaků indikujících omezení ve spotřebě. Tyto domácnosti měly vyšší než průměrný příjem.⁹ Výzkum tedy zkoumal skupinu bohatých Holanďanů, která se dá charakterizovat zkratkou „Holandsští doktoři“.

Aarts projektovala výzkum na základě představy, že „lidé se mohou rozhodnout, že budou spotřebovávat méně jen tehdy, když měli více“. Na úrovni individuálního rozhodnutí odpovídá tento předpoklad obecněji formulovanému názoru Ronalda Ingleharta o přijímání postmaterialistických hodnot. Přijetím tohoto předpokladu ignorovala Wilma Aarts v sestavování svého vzorku možnost, že by lidé mohli žít skromně, aniž by absolvovali stádium nadbytku.¹⁰

Že je taková možnost reálná, potvrdil právě výzkum v České republice. Použil rovněž metodu „sněhové koule“.¹¹ Většinou šlo právě o lidi, kteří se spokojili se svou dosavadní nízkou spotřebou a dobrovolně rezignovali na

které v tématu dobrovolné skromnosti hrají významnou roli.

9 Autorka tady nechala stranou ty, kdož ve snaze změnit životní způsob opustili dobře placené zaměstnání.

10 Přičemž právě to je ta možnost, která je klíčová vzhledem k dobrovolné skromnosti jako životnímu modu v méně bohatých zemích a tím také vzhledem ke globálním výhledům.

11 V prvním kroku byli respondenti vyhledáváni studenty sociologie, seznámenými s problematikou v seminářích. Výhodou této metody bylo, že studenti pocházejí z různých geografických oblastí a především z různých sociálních skupin.

vyšší příjmy. V několika případech šlo o snížení dosavadní spotřeby, většinou na základě změny zaměstnání v souvislosti s odchodem z města na venkov. Jak uvidíme později, v mém souboru lidé žili – z hlediska příjmů a z hlediska výdajů za domácnost – často pod úředně stanovenou hranicí chudoby. V dalším výkladu budu svým respondentům říkat „Čeští Pestrři“, protože žijí skromným, ale jinak velice různým způsobem života.

Podobnosti a rozdíly

Všichni tři autoři konstatují, že jejich soubory jsou navzdory společnému základnímu rysu uvnitř heterogenní a proto se sociologicky těžko popisují. Pokusme se přesto hledat ty *stránky životního způsobu „Českých Pestrých“, které jsou více nebo méně podobné souboru Aarts a Elgina.*¹²

- Základním společným rysem ovšem je *nízká spotřeba* hmotných statků, která není vynucená vnějšími okolnostmi. To vyplývá přímo z konstrukce výběrových souborů.
- Ve všech souborech bylo zastoupeno široké spektrum *věkových kategorií*. Nicméně, v souboru „Pestrých“ a „Amerických čtenářů“ výrazně převažovali mladí respondenti (průměr kolem třicítky). „Holandsští doktoři“ byli o něco starší (průměr kolem čtyřiceti let).
- Všechny tři soubory jsou si podobné relativně *vysokým vzděláním*. Uvidíme však dále, že různá je míra jeho využití.
- Skromný způsob života nebyl v žádném případě věcí jednorázového rozhodnutí. Byl výsledkem *pozvolného vývoje životních postojů*.
- Respondenti všech souborů dokáží vzdorovat tlaku módy a jevu, kterému říká Konrad Lorenz *neofilie*. Mají zálibu v předmětech, které jsou delší čas užívány, ať jde o zařízení bytu, o oblečení nebo hračky. V tomto ohledu jsou imunní vůči módním vlivům. Mají rádi, které mají svou historii a „duši“; věci „dědi“ z jiných domácností, jsou zákazníci second-hand obchodů.
- Respondenti mají *nechuť k některým spotřebním předmětům*, např. k mikrovlnným troubám, myčkám nádobí, k fritovacím hrncům, televizorům. Mnozí z nich mají zato kladný vztah k počítačům a pokud mají možnost, používají elektronické pošty. Pociťují averzi k automobilu. Není tím řečeno, že jej nikdo z respondentů nevlastní. Časté je však zejména v holandském souboru sdílení automobilu se širší rodinou a s přáteli a verbálně vyjádřené odhodlání automobilu se v budoucnu zbavit.
- „Čeští Pestrři“ a „Američtí čtenáři“ ovládají základní řemeslné, opravárenské a zahradnické dovednosti, díky nimž jsou ve větší či menší míře *soběstační*.

12 Je třeba poznamenat, že srovnání je často jen velmi přibližné. V některých dimenzích výzkumu totiž chybí údaje pro přímé srovnání. Odvážila jsem se některé skutečnosti odhadnout na základě logických kontextů.

- To se projevuje nejen v chodu domácnosti, ale i ve volbě profese respondentů. Mnozí „Čeští Pestrí“ a někteří z „Amerických čtenářů“ si zvolili „schumacherovské“ povolání – řemeslo, zvláště umělecké řemeslo, méně často zemědělství. Bývají zaměstnáni v místních úřadech, v institucích ochrany přírody apod.
- „Čeští Pestrí“ *jedí jednoduše*. Podstatně méně než ostatní lidé v české populaci konzumují maso (všichni respondenti slovně vyjádřili sympatii a sklon k vegetariánství). Běžnou součástí jejich jídelníčku jsou zato brambory, obiloviny, luštěniny, zelenina a ovoce. Podobně se stravují lidé v americkém souboru a pravděpodobně i „Holandsští doktoři“ ve všední dny (! – jak uvidíme později).
- Zdá se, že všechny tři výzkumy potvrzují představu Ronalda Ingleharta, že podmínkou ne-materialistických postojů je *socializace v podmínkách dostatku a bezpečí*. Dobrovolně skromní respondenti nepocházejí z výslovně chudých rodin.
- Sociologicky je podstatné, že dobrovolně skromní lidé mají *velmi široké komunikační pole*. Rozhodně to nejsou „poustevníci“. „Čeští Pestrí“ a „Američtí čtenáři“ (a pravděpodobně i „Holandsští doktoři“) mají hodně přátelských kontaktů a výrazně se podílejí na občanském rozhodování v oblasti místní politiky.¹³
- Je důležité a do jisté míry překvapivé, že většina respondentů se *nepovažuje za kritiky civilizace*. Domnívají se pouze, že je třeba pozměnit její směr. Charakteristické např. je, že i v českém souboru respondenti používají počítače, což v roce 1992 nebylo u nás samozřejmostí.
- Život „Českých Pestrých“ i „Amerických čtenářů“ je zakotven v *transcendentální rovině*. Čeští respondenti chápou sami sebe jako věřící – nejčastěji se hlásí ke křesťanství ekumenického typu, ale nacházejí ve svém životě i významné vlivy mimokřesťanských náboženství. „Američtí čtenáři“ explicitně zdůrazňují význam „vnitřního růstu“. Je škoda, že holandský výzkum nechal tuto otázku stranou, takže se nedozvíme nic o významu této životní dimenze pro „Holandské doktory“.
- V případě „Amerických čtenářů“ a „Pestrých“ můžeme tvrdit a v případě „Holandských doktorů“ odhadovat: *svůj život považují za šťastný*, protože se odvíjí ve shodě s určitým řádem.

V čem se životní způsob „Českých Pestrých“ liší od komparovaných souborů. Vzhledem ke zmíněné vnitřní heterogenitě je hledání rozdílů mezi soubory nesnadné. Pokusme se nicméně o jejich vyjádření:

- Základním rozdílem, o němž již byla řeč, je ovšem *socioekonomický status a velikost příjmů*. „Čeští Pestrí“ se častěji spokojují s nižšími příjmy. (Ale

¹³ Zde je třeba poznamenat, že jde o rozdíl oproti 60. letům, kdy se revolující alternativní mladí lidé snažili osvobodit od závazků vůči svému sociálnímu okolí, včetně rodiny, a kdy se odmítali podílet na politickém rozhodování.

- také příjmová hladina „Amerických čtenářů“ je poněkud nižší než je průměr v populaci USA.)
- Řekla jsem, že dobrovolně skromní lidé ve všech třech souborech mají relativně vysoké vzdělání. Pro český však platí, že respondenti často na své vysokoškolské vzdělání rezignují, ve své práci je nevyužívají. Častý je zejména únik od technického vzdělání.
 - Důležitým rysem, jímž se „Čeští Pestrí“ odlišují, je *inklinace k tradičním rysům života*. V mnoha případech se inspirují životem svých venkovských prarodičů. (Znovu je však třeba zdůraznit, že, navzdory tomu nejsou generálními odpůrci techniky a civilizačních vymožeností.) V čem se inklinace k tradici konkrétně projevuje:
 - „Čeští Pestrí“ jsou výrazně orientováni k rodinnému životu. Mají *více dětí*, než je v české populaci běžné. To může být i případ srovnávaných souborů. Nicméně jiné rysy českého souboru odporují významněji modernímu konceptu západní rodiny: Žijí ve vícegenerační domácnosti *dohromady se starými rodiči* – rys, o němž se nezmiňují autoři západních souborů. Životní způsob českého souboru také vylučuje princip tzv. nesezdaného soužití, v němž žije poměrně velká část amerických a holandských respondentů.
 - Charakteristické je, že v žádné z českých rodin, které jsme měli možnost poznat, *není zaměstnána matka dětí*. Tyto rodiny s početnými dětmi nesdílejí názor, že „z jednoho platu se nedá žít“. Pozorujeme zde tradiční, jakkoli ne důsledné, rozdělení mužské a ženské role, což zřejmě neplatí pro soubor „Holandských doktorů“, kde je patrná profesní emancipovanost žen. Elgin vyjadřuje silnou sympatii respondentů k feministickému hnutí, což neplatí pro „Pestré“.
 - Typické patrně je, že „Čeští Pestrí“ *nedojíždějí do zaměstnání*; určitě ne na velkou vzdálenost. O jejich vazbě na tradici svědčí také velikost bydliště. Více než dvě třetiny bydlí *na malém městě nebo na vesnici*. Nejde přitom o lidi, kteří tam žijí bez přestávky od narození. Nejčastěji se na venkově narodili a vyrostli tam, ale poté, co poznali život ve velkém městě, se vrátili. Všeobecně můžeme říci, že zkušenost s životem ve velkém městě byla pro dnešní život „Pestrých“ podmínkou. V českém souboru je tedy patrná tendence „návratu na venkov“, kterou postrádá holandský a do značné míry i americký soubor.
 - Konstatovali jsme výše, že ve způsobu jezení jsou si soubory podobné – jedí střídavě a jednoduše. Nicméně: jídelní zvyklosti „Českých Pestrých“ vyplývají zejména z jejich orientace *k tradici a k venkovu, včetně snahy o samozásobitelství*. Zjevný je jejich příklon k prvkům kuchyně babiček. Snaha „Amerických čtenářů“ o jednoduchou kuchyni se zdá být spíše výsledkem ekologického uvědomění a často je zdůvodňována filozoficky a nábožensky. Dobře informovaní „Holandsští doktoři“ se pravděpodobně řídí výživářskými trendy a ekologicky prospěšnými cíli; nakupují „biopotraviny“ ve speciálních obchodech (a opouštějí tu a tam svou skromnost vědomě, jak ještě uvidíme).

„Ekologické ctnosti“ mohou být nezáměrným efektem, ale i výsledkem uvědomělého snažení

Motivace patří k významným rozdílům mezi komparovanými soubory.¹⁴ Čeští respondenti nejsou primárně orientováni ekologickým záměrem. Častěji řídí svůj život vzhledem k vnitřním, často křesťanským, hodnotám. Jejich způsob života je absorbován rodinou a sociálními aktivitami, takže nemají smysl pro nakupování a většinou neradi cestují. Jejich ekologicky příznivý život je tedy nezamýšleným efektem. Je sekundární a intuitivní povahy. Na první pohled zde vidíme určitou podobnost s „Americkými čtenáři“, kteří přímo hovoří o skromnosti svého života jako o důsledku „vnitřního růstu“.¹⁵

Život „Holandských doktorů“ je vědomě veden snahou nepodléhat spotřebitelskému klimatu a reklamním tlakům. Roli tu hraje i motivace ekologická. Tito vysoce vzdělaní a majetní lidé mají silné ekologické uvědomění, jsou často členy nebo přispivateli ekologických organizací. Vědí, co jsou osobní „ekologické ctnosti“ a usilují o ně ve svém životě. Změna v konzumu bývá u nich výsledkem přemýšlení a uvědomělého experimentování.

Holandští záměrně skromní si uvědomují moc některých konzumních předmětů a dělají různá vnější opatření a „cvičení“, aby jí unikli. Snaží se držet lákavé spotřební věci mimo přímý dosah. Jeden respondent záměrně garážuje auto na druhém konci Amsterdamu. Jeden manželský pár umístil televizor v domě o poschodí výš; jeho spuštění vyžaduje víc námahy než ono „stisknutí knoflíku“.

Často slyšíme slogan „život, který je navenek skromný, ale vnitřně bohatý“. Na základě sociologického poznání však teď víme, že skromně, ekologicky příznivě žijící lidé nemusejí být bohatí jen vnitřně; mohou být i majetní, mohou mít i vysoké příjmy. Z ekologického hlediska je relevantní dynamika (kup a vyhoď) hmotné spotřeby a její struktura.

Aarts v této souvislosti zkoumala, jak vlastně nakládají její „Doktoři“ s penězi, které jim nutně přebývají. Zjistila, že peníze ušetřené v každodenním životě vydávají v ritualizovaných situacích. Např. o nákladných dovolených¹⁶. Jeden z holandských respondentů investoval všechny úspory do restaurování svého domu ze 17. století¹⁷. K ritualizovanému konzumu patří také jídlo ve vybraných restauracích, nákladné koníčky, knihy, návštěvy di-

14 Různé formy skromného života a různé motivace, které byly v oněch třech výzkumech popsány, znamenají ovšem i různé možnosti šíření mezi ostatní obyvatelstvo. Aarts hovoří o šíření prestižního modelu skromné spotřeby „trickle-down“ efektem z horních statusových skupin holandské společnosti do skupin nižších. „Čeští Pestří“ mohou mít na své sociální okolí vliv spíše na základě kontaktů „tváří v tvář“ a díky svému postavení názorových vůdců v malých sídlech. A Elginovy interpretace ukazují spíše na naději spočívající v postupném prosazování duchovních hodnot ve společnosti prostřednictvím „grass root“ pohybu.

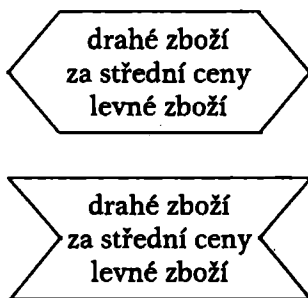
15 „Pestří“ by však patrně zdroj svého životního způsobu vyjádřili jinak. Nezybývají se totiž přlíš sami sebou – jsou vzdáleni dnes běžného zájmu o své „já“. (Giddens 1991).

16 Efekt dalekých dovolených je ovšem z ekologického hlediska přinejmenším sporný.

17 Výzkum Aarts možná zachytil případ trendu popsaného jako gentrifikace: Majetné vrstvy kupují a nákladně renovují budovy v centrech měst.

vadel.¹⁸ „Holandští doktoři“ přispívají často úctyhodnými sumami na podporu ekologických projektů a organizací. Taková nemateriální spotřeba představuje velmi komplikované, ekologicky sofistikované a vybrané utrácení. Sotva zde můžeme mluvit o životní „jednoduchosti“¹⁹. V tomto životním stylu jde o to minimalizovat vliv na prostředí. Jak se dotázání „Holandští doktoři“ sami vyjádřili, ritualizovaná spotřeba za sebou nezanechává znečištění, ale vzpomínky. Promyšleně kladou důraz na její formu a jsou ochotni za ni zaplatit.

Holandský sociologický výzkum popsal zajímavý spotřební model, který Aarts ilustruje výrokiem jednoho respondenta „peny-wise and pound-foolish“²⁰. Tento nálezný pozoruhodně koreluje s referencí Reusswiga (1994:96) o novém vzorci spotřebního chování: Zatímco pro minulá desetiletí byl charakteristický zájem o zboží středních cen („vzorec briliantu“), dnes se v prestižních vzorcích životního stylu domácností čím dál tím víc prosazuje a dále šíří bipolární zájem o levné zboží, projevující se i v popularitě second-hand obchodů, na straně jedné a zájem o luxusní předměty na straně druhé („vzorec přesýpacích hodin“).

Znamená skromný životní způsob chudobu?

Ekologicky příznivý skromný život bývá často ztotožňován s chudobou. Chudoba je slovo, které bývá jak sociology, tak laiky konotováno výrazně negativně. Sociologičtí autoři píšou o „pasti chudoby“. Strach z chudoby je jednou z příčin, proč se lidé bojí ekologického volání po změnách ve způsobu života. Odpovídá tato úzkostná představa realitě?

18 Čeští respondenti, kteří si zvolili nelukrativní zaměstnání, si nemohou dovolit tento typ elegantního utrácení. Je-li však možné odhadovat nepřmo z jiných souvislostí v interview, nebyl by jim vlastně tento způsob spotřeby vzdálený. Mají smysl pro hezké předměty a pro příjemné situace. Mnozí z nich zajdou i při omezených možnostech do divadla, do restaurace nebo do hospody kvůli mezilidským kontaktům. Ani oni nežijí „jednoduše“, jak to chápou někteří „alternativní“ zastánci „dobrovolné jednoduchosti“.

19 Tento pojem by spíše mohl být užíván v náboženském a estetickém významu.

20 Neznám lepší ekvivalent než slovácky: „sírku nadvakrát – flašu najednúc“.

Socioekonomický status a životní styl bohatých „Holandských doktorů“ ukazují, že ekologicky příznivá spotřeba nemusí mít nic společného s chudobou. Ale ani životní způsob v ostatních popsanych souborech nepotvrzuje spojení mezi trvale udržitelnou spotřebou a chudobou. Na příkladu „Českých Pestrých“ si ukažme, jak nekonsistentní může být sociologický koncept chudoby.

Jaká hlavní kritéria sociologie používá pro identifikaci chudoby: objem spotřeby, příjem na hlavu, vlastnictví, přítomnost tzv. sekundární chudoby, pocit existenciální deprivace, sociální exkluzi, nízký sociální status a malý podíl na moci.

Podle kritéria *nákupu a spotřeby* patří ovšem do kategorie chudých téměř všechny rodiny v českém souboru.

Také podle *příjmu na hlavu* vidíme, že mnohé z těchto rodin skutečně spadají do kategorie chudoby (a to i podle kritérií české sociální politiky). A další domácnosti v souboru se k hranici chudoby blíží. Víme však již, že absence vyšších příjmů je v těchto rodinách dobrovolná a je dána prioritami jejich životního způsobu. Řekli jsme si, že tito lidé nemají chuť vykonávat zaměstnání, které přináší vysoké výdělky. Mohli by takové zaměstnání vykonávat, ale museli by rezignovat na přístup k životu, pro nějž se vědomě rozhodli a který je pro ně podstatný.

Nejednoznačný obraz také dostaneme, podíváme-li se na „České Pestré“ pod zorným úhlem jejich *vlastnictví*. Jakkoli je skrovné zařízení jejich bytu a jejich oblečení, mají často věc tak velké abstraktní hodnoty, jako je nemovitost, dům a zahrada. „Abstraktní“ říkám proto, že reálná finanční hodnota jejich nemovitosti, která by se odvozovala od poptávky, je v mnoha případech nízká. (Jde většinou o objekty v odloučených oblastech; v Čechách však stále ještě tíhne urbanizační tendence k městům a jejich okolí.) Takový majetek, „vlastní střecha nad hlavou“, nicméně znamená pocit existenční jistoty a sebevědomí.

Dalším z rysů chudoby je tzv. *sekundární chudoba*. Jde o to, že domácnost může upadnout do chudoby, resp. prohlubovat svou chudobu prostě tím, že neumí hospodařit. Rodiny, které jsem poznala, vycházejí dobře se svým nízkým příjmem, neboť naopak dokáží svůj provoz rychle a úspěšně adaptovat na nepříznivé a proměnlivé sociální a ekonomické podmínky. Jsou otevřeny informacím umožňujícím úspěšné hospodaření. Tito lidé pomáhají svému hospodaření pěstováním ovoce a zeleniny, což je pro ně podstatná složka stravy. A, jak už víme, vaří levná tradiční jídla. Jsou ve velké míře soběstační ve většině řemeslnických prací. Konzervování, zavařování, výroba a opravy nábytku, šití, přešívání jsou u nich na každodenním pořádku. Jako typický atribut těchto rodin bych označila šicí stroj.

Dále sociologové konstatují, že chudobu s velkou pravděpodobností provází *existenciální pocit deprivace*. I této pravděpodobnosti se lidé v souboru dobrovolně skromných vymykají: jsou se svým životem výrazně spokojeni, angažují se intenzivně ve výchově dětí, v altruistickém zájmu o handicapované lidi, v ochraně přírody, v uměleckých zálibách apod.

A konečně: Chudoba bývá v sociologické teorii spojována *se sociální exkluzí, s nízkým sociální statusem a s absencí podílu na moci*. Výzkumy však

ukazují, že dobrovolně skromní lidé naopak často žijí ve středu sociálního dění, podílejí se na obnově kulturního a občanského života na vesnicích a v malých městech. V místních podmínkách mají vysoký sociální status i relativně značný podíl na politické moci. V českém souboru se vyskytuje řada členů místních zastupitelstev, včetně starostů a místostarostů obecních úřadů.

Návrat k tradiční životní jednoduchosti, nebo součást civilizačního vývoje?

Vize trvale udržitelného způsobu života sdílená skupinami ochránců přírody stojí často na nostalgii k zašlým dobám, v nichž naši rolničtí předkové žili skromnějším životem. Jindy vzhlíží princip trvalé udržitelnosti s obdivem k prostému životu primitivních kmenů, ještě nepoznamenanému euroamerickou konzumní civilizací. Tento způsob života bývá charakterizován slovem „jednoduchost“, které bývá v subkultuře ochránců přírody vysoce pozitivně konotováno. Slovní spojení „dobrovolná jednoduchost“ („voluntary simplicity“) vyjadřuje představu o ekologicky žádoucím chování člověka v budoucnosti. Máme odvrhnout komplikovaný, zbytečný a škodlivý civilizační balast a vrátit se ke skromnému životnímu způsobu našich předků.

Četné odborné texty však považují touhu po jednoduchosti tradičních komunit za naivní a utopickou a především retardační.²¹ Řešení současné krize stavějí dokonce někdy na opačném myšlenkovém východisku: Ekologicky příznivý způsob života chápou jako výsledek civilizačního procesu a vrcholného stádia dosavadní kulturní evoluce. Aniž by si toho byli vždy vědomi, kotví jejich zorný úhel ve filozofii dějin, předpokládající v historii trvalý vzestupný pohyb. Myslíme-li na vztah člověka a přírody, můžeme takovou optimistickou představu opřít o idealistický evolucionismus P. Teilharda de Chardin (1956) nebo H. Skolimowského (1994). Podobně tu lze myslet na názor E. Fromma (1966), podle něhož bude lidstvo teprve na vysokém stupni svého vývoje schopno znovu se smířit s přírodou.

Do tohoto interpretačního tábora patří např. sociologická studie o spotřebním chování z pera C. Schmidta (1993), který se odvolává na klasické historizující práce N. Eliase (1939). Na podobném předpokladu postavila hypotézy pro své empirické šetření W. Aarts; podobně jako R. Inglehart, *odvozuje vysoký civilizační stupeň od ekonomické vyspělosti společnosti a od ekonomického postavení lidí*. Jak již víme, tendenci k sebeomezení Aarts v holandských domácnostech s vysokým socioekonomickým kapitálem skutečně

²¹ „Jednodušší alternativní“ se dnes celkově intelektuálům nezamlouvají. Jsou negativně vnímáni jako dědicové 60. let. Pro „Holandské doktory“ jsou „to naivní vousáči“, kteří „nosí sandály“ a „pletou si ponožky“ (Aarts 1993). Ostatně, když se jim to prý hodí, na ekologické ctinosti zapomínají; třeba při své zálibě v cestování (srv. recenze na Reusswigovu knihu v tomto sborníku).

našla, a to v podobě intencionálního, ekologicky uvědomělého a z hlediska formy elegantního životního stylu.

Aarts a Schmidt se ve shodě s Bourdieurem (1984) domnívají, že tu máme co činit s vkusem, který je třídě specifický (class-specific tastes). Vytváření redukováných vzorců spotřeby je v elitních skupinách vyprovokováno masovým konzumem většiny společnosti. Lidé nejvyššího sociálního a ekonomického statusu se od ní chtějí odlišit způsobem života postaveným na postmateriálních hodnotách a na sebekontrolce.

Aarts a Schmidt vyjadřují naději, že ekologicky motivované omezení ve spotřebě může získat všeobecnou podporu. Sociologicky zdůvodňují takovou šanci prostřednictvím tzv. „prokapávacího“ („trickle-down“) efektu, t.j. šířením životního stylu z vyšších statusových skupin do skupin lidí se statusem nižším. Výstižný je podtitul práce Wilmy Aarts: „Některé charakteristiky dobrovolné skromnosti a její apel na snoby“ („Some Characteristics of Voluntary Moderation and Its Snob Appeal“). Jakmile se ekologicky příznivé hodnoty, vedoucí k nižší spotřebě, stanou součástí prestižních behaviorálních vzorců, budou přitažlivé pro ty obyvatele bohatých zemí, kteří ještě neabsolvovali spotřební špičku ve svých osobních drahách.

Důsledně domyšleno, tato sociologická interpretace zakládá i naději přímo globálního dosahu. Připouští totiž implicitně šíření takového životního způsobu stejným mechanismem také do méně bohatých zemí²² – problém, který je z hlediska řešení problémů biosféry kruciólní.²³

Napadá nás zde však jedna pochybnost: V tomto modelu hledá nejvyšší statusová skupina stále nové vzorce chování, aby se potvrdila ve své výlučnosti. Podle toho, jakmile se model zmírněné spotřeby rozšíří do nižších sociálních skupin, může móda ekologicky příznivého života zmizet stejně rychle, jak rychle vznikla. Proměna životního stylu opírající se o dosahování prestižních pozic ve společenské hierarchii je sice proces relativně rychlý, z hlediska sociálně psychologického však přece jen poněkud povrchní.

Naštěstí si lze představit, že ekologicky příznivý životní způsob nemusí vycházet z jediného sociálního a motivačního zdroje. Empiricky to doložil právě sociologický výzkum provedený v České republice, o němž referuje tento článek, a také výzkum Elgina provedený v USA. Oba ukázaly ekologicky příznivý život spíše jako výsledek osobních životních trajektorií, jako plod vnitřního zrání, které lze jen s obtížemi zachytit kategoriemi sociologického zobecňování.²⁴ Tento hlouběji založený životní způsob má sice menší naději

22 Jakkoli zřejmě ne do zemí docela chudých.

23 Naděje na šíření skromného života bývá právem spojována s obavami ze zhoubných dopadů na výrobu a zejména na zaměstnanost. Tento naléhavý problém nechávám v tomto článku stranou. Jen poznamenávám: (1) Taková hromadná změna životního stylu je sociologicky nepravděpodobná. (2) Pokud by k ní došlo, dělo by se to postupně. (3) Ekonomická teorie i praxe by měla k dispozici čas, v němž by mohla propracovat a adaptovat cesty, které už dnes naznačují autoři mohutnější tzv. alternativní ekonomie. Zároveň je ovšem jisté, že ani v tom případě bychom nemohli očekávat hladký, bezkonfliktní vývoj.

24 Pokud bychom tu chtěli hledat sociologické souvislosti, našli bychom je možná v oblasti tak obtížně uchopitelné, jako je růst „nové spirituality“ ve společnosti.

na rychlé šíření nápodobou, může být zato odolnější vůči vlivům módy. Jak jsme ukázali, zdroji tohoto typu skromného života jsou transcendentální zakotvení člověka, sociální altruismus a inspirace tradičním žitím minulých generací.

Dává český nález „Pestrých“ přece za pravdu představám o „jednoduchém životě“ jako anticivilizačnímu návratu do minulosti? Ač se to tak na první pohled jeví, podstatné rysy „Pestrých“ tuto hypotézu popírají. Můžeme tu myslet např. na záměr poskytnout dětem kvalitní vysokoškolské vzdělání, na užívání moderní komunikační techniky, i na přímé vyjádření názoru na význam kultury a civilizace. Zásadně se život „Pestrých“ vymyká rysům tradiční společnosti v tom, že *není podřízen vnějšímu sociálnímu tlaku*. Řád mu není vnucen; „Pestří“ jej v pluralitě dnešních voleb sami hledají, reflektujíce svou individuální svobodu.²⁵ (srv. Beck 1989, 1993; Giddens 1991).

Skromný životní způsob v českých poměrech lze vidět jako výsledek kontrastuplného setkání ještě tradičního, často venkovského životního modu s prudkým sociálním a kulturním pohybem. Je zřejmě důležité, že součástí této konfrontace byla kratší či delší zkušenost se životem ve velkém městě a vršící se řada zásadních informací o vývoji ve světě.

Základní životní postoj dobrovolně skromných lidí v Čechách můžeme tedy chápat jako výsledek onoho *přeskoku ve vývojových fázích*, o němž se často diskutuje. Zároveň v něm lze spatřovat potvrzení názoru, že *sebeomezení je součástí vysokého stupně civilizačních proměn*.

Tu se před sociologem otevírá otázka, jaké operacionalizovatelné vlastnosti vlastně zařazují své nositele na onu špičku kulturního a civilizačního vývoje, o niž hovoří evolučně myslící autoři. Z hlediska empirického nálezu dobrovolné skromnosti v relativně chudé zemi lze pochybovat o adekvátnosti běžného socioekonomického vymezení příslušnosti k inspirujícím elitám. Ve vztahu k ekologicky příznivému způsobu života by bylo adekvátnější zdůraznit přístup ke vzdělání, citlivost k informacím (Schmidt 1993:40) a tzv. kulturní kapitál v nejšířším slova smyslu. Nebylo by v souvislosti s ekologicky příznivým životem vhodné brát jako kritérium civilizační avangardy vedle příjmových, socioekonomických a vzdělanostních znaků např. postavení v sociálních vztazích?²⁶

Bylo již řečeno, že popsané typy ekologicky příznivého života nejsou pravděpodobně vázány na určité země, resp. na země s různou mírou ekonomické prosperity. Lze např. očekávat, že i v Holandsku by sociolog mohl najít způsob skromného života, který je určitou modifikací života českých „Pestrých“, t.j. který se vyznačuje relativně nízkými příjmy, životem mimo velká města, smyslem pro tradici a transcendentální rozměr, orientací na rodinu a přátelské vazby, výrazným sociálním altruismem a podílem na občan-

25 Odvážíme-li se velkého zobecnění, nabízí se tu asociace s představou Teilharda de Chardina o přechodu od fáze individuace do fáze personalizace a ideje H. Skolimowského.

26 Pokud by už sociologie trvala na měřitelném kritériu, snad by jím zde mohlo být postavení v sociometrických vzorcích a zejména vlastní svobodný podíl na jeho utváření.

ském životě, nepřítomností primárního ekologického záměru pro způsob života.

Mnohé z těchto znaků vykazuje také soubor amerických dobrovolně skromných lidí, popsany Elginem, jak jsme ukázali výše. Je dokonce možné, že některé ze zmíněných rysů koincidují v holandském souboru s vysokým sociálněekonomickým statusem a že tedy byly přítomny i v „elitním“ souboru Aarts; její výzkum nám však o nich neříká nic, neboť byl postaven na podstatně odlišných hypotézách.

Nepřeceňujme nalezené případy ekologicky příznivých forem života

Existuje pravděpodobně celá řada dalších variant skromného života, o nichž tento článek mlčí. Nechal stranou programovou skromnost příslušníků radikálních environmentálních hnutí a také sociologicky zajímavý život v alternativních komunitách. A nezapomínejme rovněž, že tento text neuvážoval o způsobu života mimo euroamerický kontext. Existence různých cest či vkusů, které bychom mohli označit jako trvale udržitelné, může být chápána jako součást tzv. „grass root“ procesu a ovšem jako velká naděje.

Navzdory ní: V interpretaci nalezených případů redukovaných vzorců spotřeby budme obezřetní. K určité skepsi nás mohou vést m.j. důvody historické: snaha o skromný život není novým fenoménem konce 20. století, který by se vynořil jako autolimitační sebezáchovná snaha lidstva v okamžiku, kdy jeho růstové křivky přestřelují své limity. Hodnota skromnosti je součástí trvale přítomné kontrakultury, která doprovází jako slabá linie všeobecnou tendenci druhu *Homo sapiens* k růstu, založenou na ofenzivní adaptaci vůči přírodě a na maximalizaci osobního zisku.

Prastaré myšlenkové kořeny a starou tradici pokusů o sebeomezení a skromnost dokládají názory i osobní životní dráhy řeckých filozofů, literatura i životní způsob intelektuálů pozdního Říma (Kysučan 1996, Bednaříková a Kysučanovy statě v tomto sborníku), askeze heremitů a mnoha náboženských řádů; snahu o ostentativní i upřímně míněnou skromnost známe u romantiků mnoha období evropských i mimoevropských dějin.

Pokusy o jejich realizaci v životní praxi zůstaly ve společnosti většinou marginalizovány. Pokud se uskutečnily ve větším sociálním měřítku v různých hnutích a sektách, jsou pro nás spíše mementem, než následováníhodným vzorem.²⁷ Ukazuje se, jak se taková touha po životním ideálu proměňovala v neúspěch a v nebezpečnou a krutou realitu tam, kde se pokusila o své prosazení v každodenním životě a o rychlé rozšíření. Historické zkušenosti by nás tedy měly vést k obezřetnosti při posuzování sociálního jevu, kterému říkáme „trvale udržitelný životní způsob“. Nesmíme zapomínat právě na

27 Na prvním místě nás asi napadnou středověcí valdenští či Fourierovy falangy a Owenova New Harmony. To jsou jen nejznámější ze stovek, ne-li tisíců vědecky popsaných i zapomenutých hnutí pokoušejících se na celém světě od starověku až po dnešek realizovat různými cestami navzájem si velmi podobné utopické myšlenky.

úskalí, která s sebou přináší každá snaha o prudkou reorientaci lidského chování.

Historickou existenci kultury sebeomezení můžeme chápat ambivalentně; může být dokladem tragické neschopnosti této civilizační linie trvale se prosadit proti všudepřítomné snaze člověka o maximalizaci osobního hmotného prospěchu. Můžeme ji však také vidět jako antropologickou či aspoň historickou konstantu, s níž dnes lze počítat, na níž lze stavět.

Tak lze chápat alternativní kulturu jako spodní proud *táhnoucí* lidstvo proti převažujícím silám dravé technické civilizace, nebo aspoň jejich vliv oslabující. Dnes, kdy je lidstvo v tísní, k síle této kontrakultury přispívá v historii dosud neznámý existenční *tlak* na provedení širokého spektra změn²⁸. Tak lze doufat ve vytvoření relativně účinného „push-pull“ mechanismu.

Do jaké míry přijmeme tento příznivý výklad, to ovšem závisí na naší interpretaci, ba často prostě na osobní inklinaci. Zásadní otázkou zůstává, zda se ekologicky příznivé formy životního způsobu mohou rozšířit s dostatečnou sociální mohutností, rychlostí a spolehlivostí v čase, který je relevantní vzhledem k rychlosti a povaze degradace biosféry.

LITERATURA:

- AARTS, W.: Some Characteristics of Voluntary Moderation and Its Snob Appeal: A Netherlands Case Study. Paper for the Conference The Global and the Local. Consumption and European Identity, Amsterdam, 8–11 september 1993
- BECK, U.: Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt am M. 1989
- BECK, U.: Die Erfindung des Politischen. Frankfurt am M. 1993
- BEDNAŘIKOVÁ, J.: Obdiv a kritika života barbarů v antických pramenech, Sociální studia, Sborník FF MU G39, 1997, s. 55–74
- DOBSON, A.: Green Political Thought, London 1991
- DÜRR, H.P.: Der Ostblock könnte Vorreiter sein. Politische Ökologie 8, 1990, No 18: 19–22
- ELGIN, D.: Voluntary Simplicity: Toward a Way of Life That is Outwardly Simple, Inwardly Rich. New York 1981
- ELIAS, N.: The Civilizing Process, Volume I. The History of Manners, Oxford 1939
- FROMM, E.: Budete jako bohové: Radikální interpretace Starého zákona a jeho tradice. NLN, Praha 1993
- GIDDENS, A.: Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge 1991.
- GOLDSMITH, E.: The Great U-Turn. De-industrializing Society. Hartland 1988
- HILLE, J.: Sustainable Norway. Probing the Limits and Equity of Environmental Space. The Project for an Alternative Future. The Norwegian Forum for Development and Environment, Oslo, 1995
- INGLEHART, R.: The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics, Princeton 1977
- INGLEHART, R.: The Culture Shift in Advanced Industrial Society, Princeton 1990

28 Nejde jen o změny ve způsobu života, ale též o změny ve sféře demografické, právní, technologické, jde o posuny v chápání ekonomiky apod.

- KYSUČAN, L.: Hledání Zlatého věku. Ideály dobrovolné skromnosti a jejich odraz v antické literatuře. *Sociální studia*, Sborník FF MU G38, 1996, s. 55–74
- LIBROVÁ, H.: *Pestří a zelení: Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Veronica a Duha, Brno 1994
- MCNEIL, D.: *Consumption Patterns: Towards an Alternative Economic Approach*. Working Paper 1. SUM, University of Oslo 1992
- MYERS, D., Diener E.: Money Isn't Everything. *Psychological Science*, January 1995 (cit. dle *Science*, Vol 267, 1765)
- NAESS, A.: *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*. Cambridge University Press, 1988
- REUSSWIG, F.: *Lebensstile und Ökologie: Gesellschaftliche Pluralisierung und alltagsökologische Entwicklung unter besonderer Berücksichtigung des Energiebereichs*. Institut für sozial-ökologische Forschung, Sozial-ökologisches Arbeitspapier AP 43, Frankfurt/Main 1994
- SCHMIDT, C.: On Economization and Ecologization as Civilizing Processes. *Environmental Values* 2 (1993), No 1: 33–46
- SKOLIMOWSKI, H.: *The Participatory Mind: A New Theory of Knowledge and the Universe*, Penguin Books, London 1994
- STROHMAYER, M.: Eine Schwelbe macht noch keinen Sommer: Was steht am Ende der osteuropäischen Revolution – nur eine Kopie des Westens oder mehr? *Politische Ökologie*, 8, 1990, No 18: 23–25
- TEILHARD DE CHARDIN, P.: *Le phénomène humain*, Editions du Seuil, Paris 1956